

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до практичних занять та самостійної роботи з дисципліни

«ДАВНІ ВИРОБНИЦТВА СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

(для здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» зі спеціальності 032 «Історія та археологія» усіх форм навчання)

(Електронне видання)

ЗАТВЕРДЖЕНО

на засіданні кафедри
історії та археології

Протокол № 1 від 27.08.2021р.

м.Сєверодонецьк 2021

УДК 94 (4-11)+338.3(076) «63»

Методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи з дисципліни «Давні виробництва Східної Європи» (для здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» зі спеціальності 032 «Історія та археологія» усіх форм навчання (Електронне видання)) / Уклад.: Ю. М. Бровендер. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – 56 с.

У виданні містяться рекомендації до виконання практичних робіт та самостійної роботи з дисципліни «Давні виробництва Східної Європи». Викладені тематика практичних занять, завдання щодо їх виконання, теми для самостійного опрацювання. Наведено тематика рефератів та контрольних робіт, вимоги щодо їх виконання, список рекомендованої літератури та інформаційних джерел.

Укладач:

Ю. М. Бровендер, д.і.н., доц.

Рецензент:

О. А. Мезеря, к.і.н., доц.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Тематичний план навчальної дисципліни.....	7
2. Теми практичних (семінарських) занять.....	7
3. Тематика реферативних та контрольних робіт.....	22
4. Тематика самостійної роботи.....	26
5. Розподіл балів, які отримують студенти. Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів.....	26
Рекомендована література та інформаційні джерела.....	31
Список скорочень.....	56

ВСТУП

Давні виробництва Східної Європи – це одна з дисциплін, яка викладається здобувачам вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія» освітнього ступеня бакалавр усіх форм навчання для опанування знаннями й навичками з їх фахової підготовки.

Дисципліна «Давні виробництва Східної Європи» є однією з важливих складових підготовки бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія» й представляє дидактично обґрунтовану систему знань стосовно розвитку найбільш складного виду давнього виробництва – металовиробництва (гірництва, металургії та металообробки) яке є свідченням загальнокультурного рівня давніх спільнот на теренах східноєвропейського степу й лісостепу у первісну добу – епоху енеоліту-бронзи.

Мета та завдання навчальної дисципліни.

Метою навчальної дисципліни є опанування майбутніми фахівцями-істориками-археологами комплексом знань, вмінь та навичок по давнім виробництвам Східної Європи. На прикладі спільнот доби енеоліту-бронзи Доно-Донецького регіону, через металовиробничу діяльність (гірництво, металургія, металообробка) – найбільш складний у технологічному відношенні вид виробничої діяльності можливо виробити професійне володіння предметом, розуміння закономірностей розвитку давнього суспільства,

Завдання дисципліни: поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які студенти отримують у процесі навчання, а також застосування цих знань на практиці

Компетенції, що формуються після опанування дисципліни
Результати навчання (відповідно до Освітньо-професійної програми «Історія та археологія» (бакалаврський рівень вищої освіти).

Змістом компетенцій вивчення дисципліни є отримання студентами теоретичних знань та практичних навичок, необхідних в професійній діяльності.

РН01. Знати найважливіші факти історичного минулого українського

народу і історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.

РН02. Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.

РН03. Знати основні підходи до вивчення вітчизняної та світової історії, принципи і методи історичного пізнання, основні типи і види історичних джерел.

РН04. Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

РН05. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.

РН06. Виявляти взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України у контексті європейської та світової історії.

РН07. Розуміти і виявляти відмінності в історіописанні, поглядах на минуле представників різних епох та у різних контекстах.

РН08. Брати участь у плануванні та виконанні наукових досліджень у сфері історії, презентувати результати досліджень, аргументувати висновки.

РН09. Мати навички організації практичного вирішення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

РН10. Застосовувати сучасні методиками у процесі популяризації історії та археології, а також здійсненні різних видів педагогічної діяльності.

РН11. Здійснювати аналіз ситуацій з урахуванням історичного контексту та/або історичних передумов.

РН12. Здійснювати комунікацію з професійних питань з представниками наукових, громадських, релігійних і національно-культурних організацій і спільнот.

РН13. Розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних

регіонів України, Європи та світу, фактори, що зумовлюють різноманіття культур та національних спільнот, ефективно співпрацювати з носіями різних історичних та культурних цінностей.

PH14. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

знати: історію вивчення металовиробництва доби бронзи східноєвропейського регіону; базові пам'ятки металовиробничої діяльності доби бронзи східноєвропейського регіону; понятійний апарат, пов'язаний з гірничо-металургійним і металообробним виробництвом доби палеометалу; особливості розвитку металовиробничої діяльності на теренах Дніпро-Донського регіону на різних етапах доби раннього металу; особливості гірничо-металургійних комплексів східноєвропейського регіону; виробничу спеціалізацію пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону; організацію та технологію металовиробництва Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи; основні чинники та тенденції розвитку металовиробництва східноєвропейського регіону за доби палеометалу.

вміти: вільно володіти фактичним матеріалом з проблематики металовиробництва доби бронзи східноєвропейського регіону; застосовувати методику історіографічного та теоретико-методологічного аналізу проблем розвитку металовиробництва східноєвропейського регіону за доби бронзи; використовувати сучасну археологічну термінологію, понятійний апарат; користуватися теоретичними здобутками в галузі металовиробничої діяльності давнього населення східноєвропейського регіону за доби раннього металу.

1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Давні виробництва – одна з найважливіших проблем археологічної науки.

Тема 2. Актуальність проблеми металовиробництва епохи раннього металу Східної Європи.

Тема 3. Історія вивчення металовиробництва доби бронзи Дніпро-Донського регіону.

Тема 4. Джерельна база вивчення металовиробництва енеоліту-бронзи Дніпро-Донського регіону.

Тема 5. Теоретичні основи вивчення металовиробництва Дніпро-Донського за доби бронзи

Тема 6. Металовиробництво Дніпро-Донського регіону за доби енеоліту – середньої бронзи.

Тема 7. Металовиробництво Дніпро-Донського регіону за доби пізньої бронзи

Тема 8. Загальні тенденції розвитку металовиробництва Дніпро-Донського регіону за доби енеоліту бронзи.

2. ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ (СЕМІНАРСЬКИХ) ЗАНЯТЬ

Практичне завдання 1

(2 год.)

Тема: Давні виробництва – одна з найважливіших проблем археологічної науки.

План

1. Актуальність проблеми ремесла доби енеоліту-бронзи

східноєвропейського регіону. Поняття «ремесло».

2. Технологічний і соціальний аспекти давнього виробництва: Поняття виробництва. Групи виробництв.

3. Джерельна база давніх виробництв. Нерівномірність розвитку виробництв. Типи давніх ремесел.

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

- 1 Чому проблема ремесла доби енеоліту-бронзи є недостатньо вивченою?
2. Чи однаково науковці, - представники різних наук тлумачать поняття «ремесло»?
3. Наведіть приклади тлумачення поняття «ремесло».
4. Що зближує всі визначення поняття «ремесло»?
5. Назвіть синонім поняттю «ремесло».
6. Що слід розуміти під технологічним і соціальним аспектами виробництва?
7. Чи багато в археології є можливостей для висвітлення соціального аспекту давнього виробництва?
8. У якому періоді, відповідно до археологічної періодизації, в розвиненому вигляді вже відомо ремесло?
9. Що таке виробництво?
10. На які групи ділиться виробництво?
11. Чи однаково репрезентовані джерелами різні види ремесел? Чому Ви так вважаєте?
12. Що дало поштовх активному розвитку ремесла? Доведіть.
13. В чому полягає нерівномірність розвитку виробництв у різних регіонах Східної Європи?
14. В чому причини регресивних тенденцій, які мали місце у розвитку виробництва?
15. Які типи ремесел у розвитку організації виробництва (ремесла)

виділяються у східноєвропейській літературі?

16. Чи можливе співіснування різних типів ремесла?

17. Як інакше називається обшинне ремесло?

Практичне завдання 2

(2 год)

Тема Історія вивчення металовиробництва доби бронзи

Дніпро-Донського регіону

План

1. Періодизація вивчення металовиробництва епохи бронзи Дніпро-Донського регіону. Підходи до її побудови.
2. Відкриття та накопичення джерельної бази (XIX – середина XX ст.).
3. Етап аналітичних досліджень (60-90 рр. XX ст.).
4. Етап комплексних досліджень (початок XXI ст.)/

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

1. Який принцип покладений в основу періодизації історії вивчення металовиробництва доби бронзи Дніпро-Донського регіону?
2. Скільки років нараховує історія вивчення металовиробничої діяльності населення доби бронзи Дніпро-Донського регіону?
3. Скільки етапів Ви можете виділити в історії вивчення металовиробництва Дніпро-Донського регіону за доби бронзи?. Назвіть їх і дайте їм характеристику.
4. Хто поклав і яким чином був покладений початок створення документованої джерельної бази для вивчення епохи бронзи Дніпро-Донського регіону?
5. В чому розбіжності висновків В.С. Бочкарьова разом з О. М. Лесковим і О.Б. Супруненко щодо початку епохи документованих відкриттів свідоств металовиробництва в Дніпро-Донському регіоні?

6. Назвіть відомих Вам дослідників курганів, які працювали на Донщині та Наддніпрянщині у 50-ті роки XIX ст.

7. В чому полягає наукова заслуга В.Г. Тизенгаузена, який проводив в 60-70-ті рр. XIX ст. дослідження на Нижній Донщині?

8. В чому полягає наукова заслуга І.Є. Забеліна, який проводив в 60-70-ті рр. XIX ст. дослідження на Лівобережній Україні.

9. Чи сприяли дослідження геологів XIX ст. вивченню давньої історії металовиробництва? Обґрунтуйте свою думку.

10. Який регіон на думку руського археолога графа О.С. Уварова забезпечував давнє населення Дніпро-Донського регіону сировиною для виробництва металу?

11. Яку роль у дослідженні пам'яток доби бронзи відігравали археологічні з'їзди?

12. Яку функцію виконували Підготовчі комітети до з'їздів?

13. У 80-90-ті роки XIX ст. активно проводяться розкопки курганів на території Верхньої та Нижньої Донщини, Сіверського Дінця та Сейму. Чому серед дослідників у цей час панувала думка, що більшість давніх поховань відносяться до кам'яного віку?

14. Чи визнавали дослідники XIX ст. існування у бронзову добу кам'яних знарядь?

15. З 1888 по 1902 рр. у Дніпро-Донському регіоні проводить дослідження М. Є. Бранденбург. Які висновки були зроблені дослідником стосовно поховань зі «скорченими і пофарбованими кістяками», які мали бронзові вироби?

16. Який висновок можна зробити стосовно вивчення металовиробництва Дніпро-Донського регіону у XIX ст.?

17. З ким пов'язаний початок наукового осмислення металовиробництва епохи бронзи Дніпро-Донського регіону?

18. В чому полягає заслуга В. О. Городцова в археологічній науці?

19. Чи оминули увагу В. О. Городцова відомості про сліди давніх

копалень біля Бахмута?

20. Хто із дослідників першим звернув увагу на існування зв'язку між свідцтвами металургії на поселеннях і розташованих біля них рудниками?

21. Хто є автором першого зводу металевих виробів і ливарних форм, знайдених на території Східної Європи?

22. Коли і завдяки кому було покладено початок виявлення в Дніпро-Донському регіоні серії поховань металургів-ливарників катакомбної культурної спільноти?

23. Помітною подією в археологічному житті бів вихід книги Т. Б. Попової «Племена катакомбной культуры» (1955). Чи визнавала дослідниця можливість розробки донецьких руд населенням катакомбної спільноти?

24. Знаменною подією був вихід у світ монографії О. О. Кривцової-Гракової «Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы». Чи визнавала авторка можливість розробки носіями зрубної спільноти донбаських мідних руд?

25. Наприкінці 50-х років у світ вийшла стаття В. П. Шилова «О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье». Чи припускав цей автор можливість розробки носіями зрубної спільноти донбаських мідних руд?

26. Який характер, в цілому, носили висновки дослідників стосовно розробки мідних руд Донбасу?

27. Коли метал східноєвропейського регіону стає об'єктом спеціального вивчення археологами?

28. Хто з науковців очолив вивчення археологічного металу доби бронзи Східної Європи?

29. Які висновки зробив Є. М. Черних після обстеження рудопроявів Донбасу та аналізу зразків окисних руд із рудопроявів Клинове, Картамиш, Мідна Руда?

30. Коли на сході України розгортаються роботи по дослідженню побутових пам'яток?

31. Які нашарування доби раннього металу були переважно представлені на поселеннях?

32. Хто почав досліджувати поселення Капітанове-I і чим воно унікальне?

33. Які поселення зі свідцтвами металовиробництва і ким досліджувались на теренах Подонців'я та Донщини у 70-ті роки минулого століття?

34. Яке на Донщині Вам відоме поселення зрубної спільноти, яке дало велику кількість свідств металургії та металообробки?

35. Які міждисциплінарні дослідження і ким проводилися з матеріалами середньодонських поселень?

36. Коли С. Й. Татаринів починає свій дослідницький пошук на рудопроявах Донбасу і які рудопрояви були ним обстежені?

37. Хто зробив висновок про існування Донецького гірничо-металургійного центру?

38. Коли і хто вводить у науковий обіг поняття «металургійна провінція»? Назвіть відомі Вам металургійні провінції доби раннього металу.

39. Що Ви розумієте під металургійною провінцією?

40. Коли поховальні пам'ятки доби раннього металу починають відігравати велику роль у вивченні металовиробництва і чому?

41. Хто на другому етапі розвитку вивчення металовиробництва Дніпро-Донського регіону реанімував ідею В. О. Городцова про можливість експлуатації мідних руд Донбасу?

42. Хто із дослідників вивчав побутові пам'ятки доби бронзи у Подонців'ї в останню чверть минулого століття?

43. З чим, на початку ХХІ ст., пов'язані істотні зміни в розробці проблематики металовиробничої діяльності населення східноєвропейського регіону в епоху бронзи?

44. Чому оцінку сучасного етапу вивчення металовиробництва епохи бронзи східноєвропейського степу і лісостепу логічно пов'язувати з

результатами досліджень на території Волго-Уральського та Доно-Донецького регіону?

45. Які Вам відомі мідні сировинні бази для металовиробництва доби раннього металу, які досліджувалися розкопками?

46. Які дослідження на початку ХХ ст. стимулювали інтерес до Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи?

47. Коли починаються розкопки пам'яток виробничої діяльності на Картамиші?

48. Назвіть об'єкти дослідження Картамиського археологічного мікрорайону епохи бронзи.

49. Які природничо-наукові методи дослідження отримали розвиток в практиці роботи на Картамиських пам'ятках? В чому їх сутність?

50. Хто є автором концепції про наявність у кожній культурі зрубної спільноти свого гірничо-металургійного центру (ГМЦ)? Які культури зрубної спільноти, відповідно до цієї концепції, забезпечувалися сировиною Каргалинського ГМЦ і Донецького ГМЦ?

51. В чому В. В. Отрощенко і Ю. М. Бровендер вбачають причину занепаду Донецького ГМЦ?

52. Яким часом датується занепад Донецького ГМЦ?

Практичне завдання 3

(2 год)

Тема: Теоретичні основи вивчення металовиробництва
Дніпро-Донського регіона за доби бронзи

План

1. Гірнична археологія – новий напрямок в українській науці. Виділення виробничих зон в рамках конкретних культур. Поняття «зона виробничої діяльності».

2. Поняття «металовиробництво». Визначення кожного з

металовиробничих циклів, з якими пов'язуються відповідні археологічні джерела. Поняття «гірничо-металургійний центр».

3. Донецький гірничо-металургійний центр. Зв'язок Донецького гірничо-металургійного центру з осередком формування бережнівсько-маївської зрубної культури.

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

1. Чому проблема металовиробництва є найбільш активно досліджуваною у світовій археології?
2. Які Вам відомі нові галузі археологічного знання, пов'язаних з металом і що забезпечило їх народження?
3. Які дослідження фактично започаткували новий напрям в українській археології?
4. Хто з українських дослідників стояв у витоків гірничої археології на сході України?
5. Яка площа Картамиського комплексу гірничо-металургійних пам'яток доби бронзи досліджена розкопками?
6. Що Ви розумієте під гірничою археологією?
7. Хто з науковців першим зробив спробу привести вживані археологами терміни, що стосуються проблеми металовиробництва в певну систему?
8. Хто з дослідників продовжив систематизацію понятійного апарату стосовно проблеми металовиробництва?
9. В останнє десятиліття успіхи у вивченні спеціалізованих на металовиробництві пам'яток епохи бронзи сприяли виходу на виділення виробничих зон в рамках конкретних культурних утворень. Що у Вашому розумінні є виробничою зоною?
10. Що Ви розумієте під виробничою зоною епохи пізньої бронзи?
11. Що таке металовиробництво в широкому і вузькому сенсі?
12. Які цикли металовиробництва об'єднуються поняттям гірничої

справа?

13. Що представляє собою гірничодобувний цикл ?
14. Що називається гірничими роботами?
15. Що таке гірнича виробка?
16. Якими джерелами у зоні мідних рудопроївів Бахмутської улоговини представлений гірничодобувний цикл?
17. Які типи гірничих виробок Вам відомі?
18. У яких регіонах Східної Європи та рудопроявах відомі гірничі виробки доби пізньої бронзи?
19. Для чого розташовувалися близько одна від одної підземні гірничі виробки?
20. Чим відрізняються прояви донбаських мідних руд від каргалинських?
21. Чим обумовлені різні способи видобутку мідних руд?
22. Що таке копальня (рудник)?
23. Що є метою гірничих робіт?
24. Що таке руда?
25. Які типи руд добували на рудопроявах Донбасу?
26. Чому саме рудники Донбасу в епоху бронзи виглядали більш рентабельнішими?
27. Що Ви розумієте під збагаченням руд?
28. Де відбувалося збагачення руд?
29. Опишіть технологію збагачення руд, яка реконструйована за матеріалами досліджень Картамиського гірничо-металургійного комплексу?
30. Чи була металургія на Картамиському комплексі спеціалізованим виробництвом? Чому Ви так вважаєте?
31. Що Ви розумієте під металургією?
32. Назвіть археологічні джерела металургійного циклу.
33. Назвіть археологічні джерела металообробного циклу.
34. На якому із досліджених розкопками гірничо-металургійному комплексі Східної Європи знайдено найбільшу кількість металевих знарядь і

чому?

35. Що таке гірничо-металургійний центр?
36. Що таке Донецький гірничо-металургійний центр?

Практичне завдання 4

(2 год)

Тема: Металовиробництво Дніпро-Донського регіону
за доби енеоліту – ранньої бронзи

План

1. Проблема експлуатації мідних руд Донбасу за доби енеоліту-середньої бронзи.
2. Металовиробництво доби енеоліту: зона виробничої діяльності доби енеоліту. Побутові та поховальні пам'ятки доби енеоліту з свідцтвами металовиробництва.
4. Металовиробництво ямної культурної спільноти доби ранньої бронзи. Побутові та поховальні пам'ятки з свідцтвами металовиробництва.

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

1. Чи відомі на території мідних рудопроявів Бахмутської улоговини репрезентативні свідчення, які вказують на експлуатацію мідних руд у допізньобронзовий період?
2. Що змушує дослідників робити спроби перегляду положень Є. М. Черних про привізний характер сировини для металургійного та металообробного виробництва в епоху енеоліту-середньої бронзи?
3. На що звертають увагу дослідники, які припускають можливість експлуатації мідних руд Донбасу населенням епохи енеоліту-середньої бронзи?
4. Назвіть так звані «непрямі ознаки», наявність яких дозволяє дослідникам припускати можливість експлуатації мідних руд Донбасу населенням епохи енеоліту-середньої бронзи.
5. Чим пояснюється дослідниками відсутність на копальнях свідцтв

металовиробництва доби енеоліту-середньої бронзи?

6. Що дає підстави дослідникам окреслювати на теренах Дніпро-Донського регіону зону виробничої діяльності у добу енеоліту?

7. Назвіть побутові пам'ятки доби енеоліту Дніпро-Донського регіону, які дали виразні свідчення металовиробництва.

8. Назвіть поховальні пам'ятки (металургів-ливарників) доби енеоліту Дніпро-Донського регіону, які дали виразні свідчення металовиробництва.

9. Чому за доби енеоліту існування в степу такої спеціалізованої на гірничо-видобувному промислі виробничої структури, орієнтованої на великомасштабне виробництво як гірничо-металургійний центр ще не було можливим?

10. Чи було населенню ямної культурної спільноти відоме гірничо-металургійне виробництво?

11. У якому вигляді можна припускати можливість експлуатації бахмутських мідних рудопроявів населенням ямної культурної спільноти доби ранньої бронзи?

12. В чому причини занепаду металовиробництва у добу ранньої бронзи?

13. Які Вам відомі джерела сировини для металовиробництва ямної культурної спільноти?

14. Чому за доби ранньої бронзи існування в степу такої спеціалізованої на гірничо-видобувному промислі виробничої структури, орієнтованої на великомасштабне виробництво як гірничо-металургійний центр ще не було можливим?

Практичне завдання 5

(2 год)

Тема: Металовиробництво Дніпро-Донського регіону

за доби середньої бронзи та перехідної

до пізньобронзового віку доби

План

1. Металовиробництво катакомбної культурної спільноти. Побутові та поховальні пам'ятки з свідоцтвами металовиробництва, райони їх концентрації.

2. Металовиробництво бабинської культурної спільноти. Побутові та поховальні пам'ятки з свідоцтвами металовиробництва. Передумови виникнення у бабинський час гірничо-металургійного центру

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

1. Назвіть райони концентрації поселень катакомбної культурної спільноти з свідоцтвами металовиробництва.
2. У якому ареалі Дніпро-Донського регіону знайдено більшість свідоцтв металовиробничої діяльності катакомбної культурної спільноти?
3. Назвіть побутові пам'ятки доби середньої бронзи Дніпро-Донського регіону, які дали виразні свідоцтва металовиробництва.
4. Назвіть поховальні пам'ятки (металургів-ливарників) доби середньої бронзи Дніпро-Донського регіону, які дали виразні свідоцтва металовиробництва.
5. У якому вигляді можна припускати можливість експлуатації бахмутських мідних рудопроявів населенням катакомбної культурної спільноти доби середньої бронзи?
6. Які Вам відомі джерела сировини для металовиробництва ямної культурної спільноти?
7. У який період металовиробництво катакомбної культурної спільноти досягло найбільшого розвитку: ранній чи пізній?
8. Назвіть причини які завадили катакомбному населенню створити на теренах мідних рудопроявів Донецького кряжу спеціалізованої на великомасштабному виробництві організованої виробничої структури – гірничо-металургійного центру.
9. У якому ареалі Дніпро-Донського регіону знайдено більшість свідоцтв

металовиробничої діяльності бабинської культурної спільноти.

10. Чи відомі на пам'ятках Донецького ГМЦ матеріали бабинської культурної спільноти?
11. Назвіть передумови виникнення у бабинський час гірничо-металургійного центру.
12. Назвіть перичини занепаду металовиробничої діяльності у населення бабинської культурної спільноти в перехідний до пізньої бронзи період. Обґрунтуйте свою думку.
13. Чи існувала на території Дніпро-Донського регіону в бабинський час система рівномірного забезпечення металопродукцією населення Дніпро-Донської бабинської культури? Чи має це відношення до проблеми експлуатації мідних руд Донбасу у цей час?

Практичне завдання 6

(2 год)

Тема: Металовиробництво Дніпро-Донського регіону
за доби пізньої бронзи

План

1. Металовиробництво покровсько-мосоловської зрубної культури. Доно-Донецька виробнича зона покровсько-мосоловської зрубної культури. Номенклатура виробів.
2. Металовиробництво бережнівсько-маївської зрубної культури. Дніпро-Донецька виробнича зона бережнівсько-маївської зрубної культури. Номенклатура виробів.

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

1. Назвіть ареали розповсюдження пам'яток покровсько-мосоловської і бережнівсько-маївської зрубної культури.
2. Завдяки чому в епоху пізньої бронзи в Дніпро-Донському регіоні поступово стабілізувалася політична ситуація та господарче життя?

3. Які періоди у розвитку культур зрубної спільноти синхронізуються між собою?
4. Що дає підстави пов'язувати час демографічного вибуху в Дніпро-Донському регіоні з активністю функціонування Донецького гірничо-металургійного центру?
5. Назвіть відомі Вам побутові пам'ятки покровсько-мосоловської зрубної культури Дніпро-Донського регіону які дали найбільшу кількість свідчень металовиробництва.
6. У якому ареалі Дніпро-Донського регіону виразно представлені свідoctва металовиробництва покровсько-мосоловської зрубної культури?
7. У якому ареалі Дніпро-Донського регіону виразно представлені свідoctва металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури?
8. Чому поселення Капітанове-І вважається еталонною побутовою пам'яткою у вивченні металовиробництва покровсько-мосоловської зрубної культури Доно-Донецького регіону?
9. Скільки періодів у розвитку поселення покровсько-мосоловської зрубної культури Капітанове-І виділяє Ю.М. Бровендер?
10. Які періоди у розвитку поселення Капітанове-І покровсько-мосоловської зрубної культури репрезентують найбільшу кількість свідoctв металовиробництва?
11. Які пам'ятки є еталонними у вивченні металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури? Чому Ви так вважаєте?
12. Якими пам'ятками представлений Донецький гірничо-металургійний центр?
13. Яким часом, відповідно до калібровіаних дат, датуються гірничі виробки Донецького гірничо-металургійного центру?
14. Які технологічні операції здійснювалися давніми гірниками на техногенній ділянці копальні Червоне озеро-І Картамиського археологічного мікрорайону?
15. Яким часом, відповідно до радіовуглецевих дат, датується техногенна

ділянка копальні Червоне озеро-І Картамиського археологічного мікрорайону?

16. Дайте загальну характеристику поселенням Червоне озеро-1 та Червоне озеро-3.

17. На який вид виробничої діяльності була орієнтована життєдіяльність мешканців Картамишу?

18. Який період у розвитку бережнівсько-маївської зрубної культури більш репрезентативний свідцтвами металовиробництва: перший чи другий?

Практичне завдання 7

(2 год)

Тема: Загальні тенденції розвитку металовиробництва Дніпро-Донського регіону за доби енеоліту бронзи

План

1. Залежність динаміки металовмісних поховань і кількості металевих виробів у складі поховального інвентарю від особливостей екологічних умов.

2. Екологічні кризи за доби енеоліту – бронзи.

3. Тенденції розвитку металовиробництва за доби енеоліту-бронзи у західному і східному ареалах Дніпро-Донського регіону.

Завдання:

Дайте відповіді на наступні питання:

1. Яку частку займають пам'ятки зрубної спільноти Середнього Подонців'я з свідцтвами металовиробництва, досліджених розкопками серед подібних пам'яток на теренах усього Дніпро-Донського регіону?

2. Що дає підстави припускати існування на всій території Дніпро-Донського регіону організованої системи розподілу металопродукції?

3. Виникнення Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи є

результатом еволюційного чи пульсаційного розвитку металовиробництва у Дніпро-Донському регіоні?

4. Доведіть залежність розвитку металовиробництва від екологічних умов. Як це простежується за археологічними даними?
5. Скільки Вам відомо великих екологічних криз за доби раннього металу? З якими періодами відповідно до археологічної періодизації вони пов'язуються?
6. Як Ви можете пояснити ту обставину, що статистичні дані по металовмісним похованням доби енеоліту-бронзи в західному і східному ареалах Дніпро-Донського регіону істотно відрізняються один від одного?

3. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВНИХ ТА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Реферат (від лат. *refero* – доповідаю, повідомляю) – короткий виклад наукової проблеми, результатів наукового дослідження, що містяться в одному або декількох творах ідей тощо.

Реферат є творчою роботою, оскільки містить у собі елементи наукового дослідження. У зв'язку з цим до нього пред'являються вимоги з оформлення, як до наукової роботи.

Загальні вимоги до оформлення рефератів.

Загальний обсяг роботи – 15-25 сторінок друкованого тексту (з урахуванням титульного аркуша, змісту та списку літератури) на папері формату А4, на одній стороні аркуша. Роботу друкують на комп'ютері з одного боку аркуша білого паперу формату А4 (210x297 мм) з полуторним міжрядковим інтервалом.

Текст реферату необхідно друкувати, залишаючи поля: вгорі, внизу та з лівого боку – 20 мм, з правого боку – 10 мм. Абзац – 1,25.

Шрифт – Times New Roman, кегль – 14. Шрифт друку повинен бути чітким, чорного кольору, середньої жирності.

Нумерація сторінок ставиться у верхньому правому кутку. На

титульному листі нумерація не ставиться, але враховується в загальній нумерації.

Метою реферативної роботи є набуття навичок роботи з літературою, узагальнення літературних джерел і практичного матеріалу за темою, здатності грамотно викладати питання теми, робити висновки.

Реферат повинен містити:

- титульний аркуш
- зміст
- вступ
- основну частину (розділи, частини)
- висновок

У тексті повинні композиційно виділятися структурні частини роботи, що відображають суть дослідження: вступ, основна частина і висновок, а також заголовки і підзаголовки.

На початку реферату повинен бути зміст, у якому вказуються номери сторінок за окремими розділами. У вступі слід відобразити місце розглянутого питання в науковій проблематиці, його теоретичне і прикладне значення. Автор повинен обґрунтувати вибір даної теми, коротко розповісти про те, чому саме вона його зацікавила. Обов'язковою є свідчення про те, які вчені працювали над цією проблемою, які їх погляди на неї. Основна частина повинна викладатися згідно з планом, чітко й послідовно, бажано своїми словами. У тексті повинні бути посилання на використану літературу. При дослівному відтворенні матеріалу кожна цитата повинна мати посилання на відповідну позицію у списку використаної літератури із зазначенням номерів сторінок, наприклад [12, с. 56]. Обов'язково кожне розглянуте питання плану повинно закінчуватися коротким висновком.

ВСТУП. Ця коротка глава повинна містити кілька вступних абзаців, які

безпосередньо вводять в тему реферату.

РОЗДІЛ 1. Основна наукова частина реферату. Тут в логічній послідовності викладається матеріал за темою реферату. Цю главу доцільно розбити на підпункти - 2.1., 2.2. (із зазначенням у змісті відповідних сторінок).

Усі виноски і підрядкові примітки розташовуються на тій же сторінці, до якої вони належать.

Оформлення цитат. Для підтвердження власних аргументів посиланням на авторитетне джерело або для критичного аналізу того чи іншого друкованого твору слід наводити цитати. Науковий етикет потребує точного відтворення цитованого тексту, бо найменше скорочення наведеного витягу може спотворити зміст, закладений автором. Використовувати цитати в тексті роботи доцільно тоді, коли є потреба порівняти погляди різних авторів з приводу одного й того ж питання. Текст, який цитується, береться в лапки і супроводжує посиланням на джерела. Посилання роблять і тоді, коли думка автора переказується.

ВИСНОВКИ повинні містити коротке узагальнення розглянутого матеріалу, виділення найбільш достовірних і обґрунтованих положень і тверджень, а також найбільш проблемних, розроблених на рівні гіпотез, важливість розглянутої проблеми з точки зору практичного застосування, світогляду, етики тощо.

У цій частині автор підводить підсумок роботи, робить короткий аналіз і формулює висновки.

Вимоги до оформлення списку використаних джерел. Список використаних джерел – елемент бібліографічного апарату, котрий містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків.

Джерела, що використані для написання наукових робіт, слід розміщувати у списку в алфавітному порядку прізвищ авторів (якщо авторів декілька, то прізвищ перших). До списку літератури включаються всі публікації вітчизняних і зарубіжних авторів, на які є посилання в роботі. Усі джерела вказуються тією мовою, якою вони видані. Неприпустимим є

переклад російських видань українською мовою. Література іноземними мовами наводиться в кінці списку використаної літератури. Відомості про джерела, що включені до списку, подаються згідно з вимогами державного стандарту з обов'язковим наведенням назв праць.

Додатки. У кінці наукових робіт розміщуються додатки в порядку появи посилань у тексті. Додаток повинен мати заголовок, який друкується у правому верхньому куті малими літерами (перша – велика) із зазначенням його номера, але без знака №, наприклад, Додаток А. Якщо до її роботи включено лише один додаток, то слово Додаток подається без номера.

ПЕРЕЛІК ТЕМ:

1. Історія вивчення пам'яток давнього гірництва на теренах Східної Європи.
2. Гірнична археологія – новий напрямок в археологічній науці України.
3. Дослідження С.Й. Татаріноав пам'яток давньої виробничої діяльності Донбасу.
4. Є.М. Черних у дослідженні проблем металургії та металообробки Східної Європи.
5. С.С. Березанська у дослідженні проблеми металовиробництва давнього населення України.
6. Дослідження Л.А. Черних проблеми вивчення первісного ремесла в археології.
7. Проблема розробки мідних руд Донбасу носіями катакомбної культурної спільноти.
8. Поховання металургів-ливарників катакомбної культурної спільноти на сході України.
9. Проблема розробки мідних руд Донбасу носіями бабинської культурної спільноти доби бронзи.
10. Першинський курганний мигильник у Приураллі та проблема експлуатації мідних руд Каргалінського рудного поля у добу ранньої

бронзи.

11. Картамиський археологічний мікрорайон пам'яток виробничої діяльності доби бронзи.
12. Каргалинський гірничо-металургійний комплекс доби бронзи.
13. Гірничо-металургійний комплекс біля с. Михайло-Овсянка у Поволжі.
14. Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи.
15. Поселення давніх металургів Усове озеро на Сіверському Дінці.
16. Мосоловське поселення металургів-ливарників на Середній Донщині.
17. Капітанівська агломерація селищ доби бронзи на Луганщині: свідчення металовиробничої діяльності.
18. Металовиробництво культур зрубної спільноти у Дніпро-Донському межиріччі.
19. Міждисциплінарні дослідження проблеми металовиробництва Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи.

4. ТЕМАТИКА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Кременеобробне виробництво у кам'яну добу.
3. Обробка кістки у кам'яну добу.
4. Керамічне виробництво у неолітичну добу.
5. Кременеобробне виробництво у добу раннього металу.
6. Каменеобробне виробництво у добу раннього металу.
7. Ткацтво у добу раннього металу.
8. Керамічне виробництво у добу раннього металу.
9. Залізоробне виробництво у добу раннього залізного віку.
10. Ткацтво у добу раннього залізного віку.
11. Ювелірна справа у добу раннього заліза.
12. Шкіряне виробництво у добу середньовіччя.
13. Ювелірне виробництво у добу середньовіччя.
14. Чорна металургія у добу раннього середньовіччя.

5. РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ

Оцінювання здобутих знань і навичок студентів з дисципліни відповідно до навчальної програми здійснюється в три етапи:

1. *поточний контроль*: за результатами участі студентів у роботі на семінарських та практичних заняттях (вхідний контроль знань (усний), поточний контроль знань (усний/письмовий), доповіді з мультимедійними презентаціями, самооцінка студентом рівня знань);

2. *підсумковий контроль*: іспит.

Загальна оцінка знань студентів з дисципліни пропорційно враховує результати поточного та підсумкового контролів і формується за сто баловою системою оцінювання та з використанням ECTS.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим	не зараховано з обов'язковим

		повторним вивченням дисципліни	повторним вивченням дисципліни
--	--	-----------------------------------	--------------------------------------

"А" (90 – 100) ставиться у разі, якщо студент:

- засвоїв теоретичний зміст дисципліни;
- систематично готувався до занять згідно з програмою та робочою програмою дисципліни, при цьому опрацював не тільки матеріали лекцій, але й джерела основної літератури і необхідні нормативні та інструктивні матеріали, окремі джерела додаткової літератури;

- брав активну участь у роботі на практичних та лекційних заняттях;
- оволодів відповідними практичними навичками та вміннями, набув здатність використовувати їх;

- аргументовано і логічно формулював висновки та робив узагальнення за питанням/темою, глибоко і всебічно розкривав зміст питань, які обговорювалися;

- вільно оперував термінами та поняттями, викладав матеріал літературною мовою;

- виявив творчі здібності та вміння виконувати індивідуальні та колективні завдання, самостійно здобувати знання, знаходити відповідні джерела інформації;

- своєчасно та якісно виконав усі, передбачені програмою дисципліни завдання, брав участь у наукових заходах (олімпіадах, студентських наукових конференціях, науково-дослідній роботі кафедри), має опубліковані тези/статті),

але допускав при усних або письмових відповідях, тестуванні окремі неточності.

«В» (82-89) ставиться у разі, якщо студент:

- засвоїв теоретичний зміст дисципліни в повному обсязі та оволодів практичними навичками та вміннями;

- систематично готувався до занять згідно з програмою та робочою програмою дисципліни, з використанням джерел основної літератури та нормативних та інструктивних матеріалів;

- творчо підходив до вирішення завдань, вільно розв'язував їх;
- доказово розкривав основні положення теми;
- повно, чітко та логічно відповідав на поставлені питання, показав розуміння сутності теорій, понять, предметів, явищ тощо;

- викладав матеріал літературною мовою, оперував термінами та поняттями;

- виявив здатність практично оцінювати окремі факти/явища/процеси;

- виконав усі передбачені програмою дисципліни завдання, у т.ч. модульного контролю та з самостійного опрацювання,

але недостатньо використовував додаткову літературу; при усних відповідях не досить повно й аргументовано викладав матеріал; виявив недостатню активність на практичних заняттях, під час письмового тестування допускав окремі помилки.

«С» (75 – 81) ставиться у разі, якщо студент:

- засвоїв теоретичний зміст дисципліни в повному обсязі;
- оволодів практичними навичками й вміннями;
- зіставляв, узагальнював, систематизував інформацію;
- давав повну, розгорнуту та аргументовану відповідь на поставлені питання;

- доказово розкривав основні положення теми та зміст питань, що обговорювались;

- формулював висновки з окремих питань;

- виконав завдання, передбачені програмою дисципліни, у т.ч. індивідуальне завдання, завдання модульного контролю та з самостійного опрацювання,

але допускав окремі помилки при тестуванні; виявив деякі недоліки при

усних відповідях; не виявив належної активності при обговоренні питань, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи; недостатньо використовував додаткову літературу; виконав індивідуальне завдання, не дотримуючись вимог до оформлення, не виявив до нього творчий підхід.

«Д» (69-74) ставиться у разі, якщо студент:

- засвоїв значну частину теоретичного матеріалу;
- виявив знання і розуміння основних теоретичних положень дисципліни;

- аналізував певні процеси/явища/показники;
- відповідав на питання, які обговорювалися на занятті;
- формулював висновки з окремих питань;
- виконав завдання модульного контролю, індивідуальне завдання, *але* допускав окремі помилки при усних відповідях, тестуванні; не виявив належної активності при обговоренні усних питань, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи, недостатньо використовував додаткову літературу; виконав не всі завдання для самостійної роботи; виконав індивідуальне завдання, не дотримуючись вимог до оформлення.

«Е» (60-68) ставиться у разі, якщо студент:

- засвоїв основні теоретичні положення дисципліни;
- на значну частину матеріалу давав репродуктивні відповіді;
- виконав окремі завдання модульного контролю та індивідуальне завдання,

але допускав значну кількість суттєвих помилок при усних та письмових відповідях, тестуванні; не розумів сутності питань; не виявив належної активності на заняттях, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи; недостатньо використовував основну та додаткову літературу; не брав участь у виконанні колективних завдань.

«F» (35-59) ставиться у разі, якщо студент:

- фрагментарно оволодів теоретичними питаннями, що становить незначну частину навчального матеріалу;

- поверхнево розкривав зміст питань, які розглядалися;
- не проявляв активності при їх обговоренні;
- допускав суттєві помилки при усних та письмових відповідях;
- поверхнево ознайомився з рекомендованою літературою;
- виконав індивідуальне завдання та завдання для самостійної роботи, не дотримуючись вимог до оформлення;
- не виконав завдання модульного контролю.

«FX» (0-34) ставиться у разі, якщо студент:

- оволодів матеріалом на рівні елементарного розпізнання та відтворення окремих фактів/предметів/явищ тощо;
- поверхнево розкривав зміст питань, які розглядалися, не виявив активності при їх обговоренні;
- допускав суттєві помилки при усних та письмових відповідях, тестуванні; поверхнево ознайомився з рекомендованою літературою;
- не виконав завдання для самостійної роботи та індивідуальне завдання;
- не брав участь у виконанні колективних завдань;
- не виконав завдання модульного контролю.

Усі виконані студентом протягом поточного і підсумкового контролів завдання оцінюються за спеціально розробленою шкалою у межах сто балової системи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Березанська С.С. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи / С.С. Березанська // Археологія. – №. 2. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 3-9.
2. Березанская С.С. Первые мастера-металлурги на территории Украины / С.С. Березанская // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 243-256.

3. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение на Северском Донце / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1990. – 150 с.
4. Березанская С.С., Цвек Е.В., Ключко В.И., Ляшко С.Н. Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине / С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Ключко, С.Н. Ляшко – К.: Наук. думка, 1994.
5. Березанская С.С. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры / С.С. Березанская, Д.П. Кравец // Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 156-168.
6. Березанська С.С. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи / С.С. Березанська, С.М. Ляшко // Археологія. – № 3. – 1989. – С. 18-30.
7. Березанська С.С. Бронзовий вік / С.С. Березанська, В.В. Отрощенко // Давня історія України. В 3 томах. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 384-529.
8. Березанская С.С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова. – К.: Наук. думка, 1986. – 165 с.
9. Березанская С.С. Срубная культура / С.С. Березанская, Н.Н. Чередниченко // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 462-473.
10. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков:, 2001. – 263 с.
11. Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) / В.С. Бочкарев // Культурные трансляции и исторический процесс (палеолит – средневековье). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1994. – С. 66-75.
12. Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной половины Восточной Европы) / В.С. Бочкарев // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.). – Самара, 1995. – С. 114-123.
13. Бочкарев В.С. Северопонтийское металлопроизводство эпохи поздней бронзы / В.С. Бочкарев // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения. – СПб, 2006. – С. 53-65.
14. Бочкарев В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – СПб.: «Инфо Ол», 2010б. – 229с.

15. Братченко С.Н. К определению уровня развития бронзовой индустрии в эпоху бронзы / С.Н. Братченко // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. – Ереван, 1982. – С. 6-9.
16. Братченко С.Н. Соотношение каменной и бронзовой индустрии в энеолите и бронзовом веке / С.Н. Братченко // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79-92.
17. Братченко С.Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи / С.Н. Братченко // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: ВУГУ, 1996. – С. 32-57.
18. Братченко С.Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини III тис. до н.е. / С.Н. Братченко, С.М. Санжаров. – Луганськ: СНУ, 2001. – 108 с.
19. Бритюк А.А. Фрагменты литейной посуды с энеолитических памятников на Северском Донце / А.А. Бритюк // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы конф. – Харьков, 2001. – С. 13-14.
20. Бритюк А.А. К вопросу о сырьевой базе нео-энеолитических кремневых производств в Подонцовье / А.А. Бритюк // ПГА: Матеріали V-го Картамиського міжнародного польового археолог. семінару. – Алчевск: ДонДТУ, 2007. – С. 4-13.
21. Бровендер Ю.М. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье / Ю.М. Бровендер // Старожитності степового Причорномор'я та Криму. – Запоріжжя: ЗГУ, 2000. – С. 170-186.
22. Бровендер Ю.М. Металлургия и металлообработка позднебронзового века в Среднем Подонцовье (по материалам бытовых памятников) / Ю.М. Бровендер // Сб. научн. трудов. – Алчевск: ДГМИ, 2000а. – С. 65-74.
23. Бровендер Ю.М. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 7. – Луганськ: СНУ, 2007. – С. 224-234.
24. Бровендер Ю.М. Техногенный участок рудника Червонэ озеро-I Картамыш-ского археологического микрорайона (некоторые итоги исследований) / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали V-го Картамиського міжнародного польового семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007а. – С. 33-68.
25. Бровендер Ю.М. Экспериментальное моделирование производственной деятельности на базе руд Картамышского рудопроявления

(предварительные результаты исследований) / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007б. – С. 77-89.

26. Бровендер Ю.М. О характере и масштабах производственной деятельности на Картамышском горно-металлургическом комплексе эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI международного научн. конф. – Харьков, 2008. – С. 13.

27. Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении / Ю.М. Бровендер // Древности 2006 – 2008. – Харьков, 2008а. – С. 184-203.

28. Бровендер Ю.М. Копальня Червоне озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи / Ю.М. Бровендер // Археологія. – №4. – 2008б. – С. 64-69.

29. Бровендер Ю.М. Поселение Червонэ озеро 3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // ДАЗ № 13/14. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 203-221.

30. Бровендер Ю.М. О времени прекращения функционирования Картамышского горно-металлургического комплекса эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII международного научн. конф. – Харьков, 2010а. – С. 15.

31. Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донцеком кряже / Ю.М. Бровендер. – Алчевск: ДонДТУ, 2012. – 234 с.

32. Бровендер Ю.М. О производственных культах Донецкого горно-металлургического центра (по материалам Картамышского археологического микрорайона памятников эпохи бронзы) Ю.М. Бровендер // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII-го международного научн. конф. – Харьков: ТОВ «НТМТ», 2012а. – С. 13.

33. Бровендер Ю.М. Итоги исследования комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском рудопроявлении Донбасса / Ю.М. Бровендер // Проблемы исследования памятников археологии Восточной Украины: Материалы III-го международного истор. - археолог. научн. конф. – Луганск, 2012б. – С. 551-556.

34. Бровендер Ю.М. К вопросу о металлопроизводстве населения Днепро-Донского региона в эпоху энеолита – средней бронзы (постановка проблемы) / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали IX-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 13-39.

35. Бровендер Ю.М. Опыт экспериментальных исследований по выплавке меди из руд Картамышского рудопроявления Донбасса / Ю.М. Бровендер // Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век. – Ульяновск: Обл. типография «Печатный двор», 2013а. – С. 127-152.

36. Бровендер Ю.М. Монография А.Д. Пряхина «Доно-Донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения» / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали ІХ-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013б. – С. 120-128.

37. Бровендер Ю.М. Поселение Червонэ озеро-I Картамышского археологического микрорайона эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Археологія та етнологія півдня Східної Європи. – Дніпро: Ліра, 2016. – С. 58-69.

38. Бровендер Ю.М. К проблеме эксплуатации медных руд Донбасса в эпоху раннего металла / Ю.М. Бровендер // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – № 1(231) 2017. – Северодонецьк, 2017. – С. 20-28.

39. Бровендер Ю.М. К вопросу о развитии металлопроизводства Днепро-Донского региона в эпоху энеолита-бронзы / Ю.М. Бровендер // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. - № 11 [241]. – Северодонецьк, 2017. – С. 21 – 26.

40. Бровендер Ю.М. Металовиробництво бережнівсько-маївської зрубної культури доби пізньої бронзи Дніпро-Донецького регіону / Ю.М. Бровендер // Науковий щоквартальник «Емінак», № 1 (21) (січень-березень) 2018 . – Том 3. – Київ-Миколаїв, 2018. – С. 5-10.

41. Бровендер Ю.М. Металлопроизводство покровско-мосоловской срубной культуры эпохи поздней бронзы Доно-Донецкого региона // Ю.М. Бровендер // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. - № 5 [246]. – Северодонецьк, 2018. – С. 11 – 21.

42. Бровендер Ю.М. Металовиробництво зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи Дніпро-Донського регіону: загальна тенденція розвитку / Ю.М. Бровендер // Старожитності. – Вип. 16. – Харків, 2018. – с. 38-50.

43. Бровендер Ю.М. Металоробна діяльність населення доби пізньої бронзи на теренах Дніпро-Донського межиріччя / Ю.М. Бровендер // *Vig Vimarigis*. Від Куявського гнізда до Причорноморських степів. Студії з історії Балтійсько-Понтійського міжмор'я, присвячені професору Олександрові Коську: Дискусії. – Т. 5. - Poznan, 2019. – С. 585-595.

44. Brovender Yu.M. On extraction of ore minerals of the Donetsk basin in the early metal age / Yu.M Brovender, V. N. Okalelov // Науковий вісник національного гірничого університету. Науково-технічний журнал. - №1(169). – Дніпро, 2019. – С. 13-20.

45. Brovender Yu.M. On the use of the concept «pit» in archeology / Yu.M Brovender // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. - №4 [252]. – Северодонецьк, 2019. – С.12-16.

46. Бровендер Ю.М . Донецький гірничо-металургійний центр і виробничі центри Євразійського степу доби бронзи: порівняльний аналіз виробничої діяльності / Ю.М. Бровендер // Археологія і давня історія України, 2(39). – К., 2021, – С. 109-118.

47. Бровендер Ю.М. Мідний рудник бронзової доби Картамиш / Ю. Бровендер, Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура // Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). – Донецьк, 2009. – С. 102-115.

48. Бровендер Ю. М. Геологічна та технологічні особливості розробки мідних руд в стародавніх копальнях Картамиша / Ю. М. Бровендер., Г. І. Гайко, Ю. П. Шубін // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевск: ДонДТУ, 2005. – С. 47-51.

49. Бровендер Ю.М. Определение объемов горных работ и оценка добычи медных руд на древних разработках Картамышского рудопоявления в Донбассе / Ю.М. Бровендер, Г.Я. Гайко, Ю.П. Шубин // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 10. – Луганськ: СНУ, 2010. – С. 213-219.

50. Бровендер Ю.М. Орудия металлопроизводства поселения Червонэ озеро-3 Картамышского комплекса горно-металлургических памятников эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер, О.Н. Загородняя // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 9. – Луганськ: СНУ, 2010. – С. 251-262.

51. Бровендер Ю.М. Картамышский археологический микрорайон памятников эпохи бронзы (некоторые итоги и перспективы исследований) / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). – К. – Воронеж, 2002. – С. 4-15.

52. Бровендер Ю.М. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін // Археологія. – № 2. – 2010. – С. 87-101.

53. Бровендер Ю.М. К вопросу о рудниках Нагольного кряжа Донецкого бассейна / Ю.М. Бровендер, Ю.П. Шубин // Отечественная археология XX века (исследователи, история исследований). – Воронеж: ВГУ, 2004. – С. 130-137.
54. Бровендер Ю.М. К вопросу о методологии исследования металлургии эпохи палеометалла / Ю.М. Бровендер, Ю.П. Шубин // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 8. – Луганськ: СНУ, 2008. – С. 83-87.
55. Бровендер Ю.М. Горная археология: к вопросу о понятийном аппарате / Ю.М. Бровендер, Ю.П. Шубин // Збірка наукових праць. – Выпуск 2 (43) 2014. – Алчевск: ДонДТУ, 2014. – С. 53-66.
56. Ветров В. Формирование специализированных комплексов добычи и обработки кремня на территории Донбасса / В. Ветров // Матеріали наук. конф. археологів і краєзнавців, присвяч. 75-річчю від дня народження Л.В. Бедіна. – Луганськ, 2005. – С. 136-140.
57. Гайко Г.И. История освоения земных недр / Г.И. Гайко. – Донецк: «Східний видавничий дім», 2009. – 292 с.
58. Гайко Г.И. Дивовижний світ давнього гірництва: наук.- попул. нарис / Г.И. Гайко, Т. Мікось, Я. Хмура, Ю.М. Бровендер, Р.І. Кінаш. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – 130 с.
59. Гак Е.И. О металлообрабатывающем производстве катакомбных племен бассейна Северского Донца / Е.И. Гак // Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке. – ТГИМ. – Вып. 120. – М., 2000. – С. 72 – 90.
60. Гак Е.И. Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонцовья, Нижнего Подонья и Предкавказья / Е.И. Гак // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. – № 7. – Луганськ: СНУ, 2007. – С. 95-103.
61. Геоархеология и археологическая минералогия – 2014. – Миасс, 2014. – 176 с.
62. Гошко Т.Ю. Металлообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи / Т.Ю. Гошко. – К.: ІА НАН України, 2011а. – 128 с.
63. Гошко Т. Дослідження кольорового металу доби пізньої бронзи з території Правобережної лісостепової України / Т. Гошко, В. Манічев, В. Приймаченко, І. Бондаренко // Взаємозв'язки культур епохи бронзи і раннього

заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької.– К. – Львів, 2009. – С. 99-118.

64. Григорьев С.А. К вопросу об изучении древнего металлургического производства // Знания и навыки уральского населения в древности и средневековье. – Екатеринбург, 1993. – С. 26-37.

65. Григорьев С.А. Металлургическое производство на Южном Урале в эпоху средней бронзы / С.А. Григорьев // Древняя история Южного Зауралья. – Челябинск: Рифей, 2000. – С. 444-531.

66. Григорьев С.А. Минералогия шлака Мосоловского поселения / С.А. Григорьев // Археология восточноевропейской лесостепи: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Вып. 17. – Воронеж: ВГУ, 2003. – С. 123-134.

67. Гришин Ю.С. Древняя добыча меди и олова / Ю.С. Гришин. – М.: Наука, 1980. – 234 с.

68. Дергачев В.А. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В.А. Дергачев, В.С. Бочкарев. – Кишинев, 2002. – 348 с.

69. Дергачев В.А. Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья / В.А. Дергачев. – Выпуск 1. – Кишинэу, 2010. – 208 с.

70. Загородняя О.Н. Каменные орудия труда поселения Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона в 2007 г. (по данным трасологических исследований) / О.Н. Загородняя // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI-го междунар. научн. конф. – Харьков, 2008. – С. 14-15.

71. Загородняя О.Н. Экспериментально-трасологические исследования орудий металлопроизводства: история и перспективы / О.Н. Загородняя // ДАЗ.– № 15. – Донецк: ДонНУ, 2011.– С. 78-87.

72. Загородняя О.М. Знаряддя металловиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (за матеріалами Картамиського археологічного мікрорайону) / О.М. Загородняя // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 15 с.

73. Загородняя О.М. Про призначення однієї з категорії кістяних знарядь Картамишу / О.М. Загородняя // Археологія.– 2014а. – № 1. – С. 15-28.

74. Иессен А.А. Уральский очаг древней металлургии / А.А. Иессен // Первое уральское археологическое совещание. – Молотов, 1948. – С. 59-64.

75. Ильюков Л.С. Погребения литейщиков эпохи средней бронзы из Северо-Восточного Приазовья / Л.С. Ильюков // СА. –№ 2. – 1986. – С. 226-231.

76. Килейников В.В. Каменные горно-металлургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения / В.В. Килейников // Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1984. – С.108-123.

77. Килейников В.В. Хозяйство населения донской лесостепной срубной культуры (по данным экспериментально-трасологического анализа орудий труда) / В.В. Килейников // Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1985. – 24 с.

78. Килейников В.В. Ремесло и домашние производства у населения донской лесостепной срубной культуры / В.В. Килейников // Исследование памятников археологии Восточной Европы. – Воронеж, 1988. – С. 97-110.

79. Килейников В.В. Вклад Г.В. Подгаецкого в изучение палеоэкономики населения донской лесостепной срубной культуры / В.В. Килейников // Археология черноземного центра России: история исследований, историография: Материалы региональной научн. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения С.Н. Замятина. – Воронеж, 1999. – С. 51-53.

80. Килейников В.В. Трасологический анализ каменных орудий труда с рудника Червоное озеро / В.В. Килейников // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Материалы междунар. конф. – Часть вторая. – Донецк, 1996. – С. 3-4.

81. Килейников В.В. Костяные орудия с рудника Червоное озеро Картамышского рудопроявления / В.В. Килейников // Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – Вып. 10. – Воронеж: ВГУ, 1997. – С. 103-105.

82. Килейников В. В. Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопроявления Подонцовья / В.В. Килейников // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 80-85.

83. Килейников В.В. Особенности подтипы металлообрабатывающих каменных орудий бронзового века лесостепного Подонья / В.В. Килейников // ПГА: Матеріали VII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ, 2009. – С. 82-90.

84. Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V-III тыс. до н.э.) / В.Я. Кияшко // Донские древности. – Вып. 3. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1994. – 131 с.

85. Клочко В.И. Metallургическое производство в энеолите – бронзовом веке / В.И. Клочко // Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И.,

Ляшко С.Н. Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96-132.

86. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.) / Клочко В.І. – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

87. Клочко В.І., Козыменко А.В. Наш недавний бронзовый век. – К., 2011.

88. Ключнева И.Н. История исследований памятников археологии Луганщины (начало XIX ст. - середина XX ст.) / И.Н. Ключнева // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 3. – Луганськ: СНУ, 2004. – С. 302-325.

89. Ключнева И.Н. Райгородский клад / И.Н. Ключнева // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 4. – Луганськ: СНУ, 2005. – С. 258-265.

90. Ковалева И.Ф. К вопросу о развитии ремесла / И.Ф. Ковалева // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н.э. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 40-45.

91. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – 115 с.

92. Колесник А.В. Широкинский горный комплекс по добыче и обработке кремня (Донбасс) / А.В. Колесник, Ю.Г. Коваль // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 85-96.

93. Колесник А.В. Кремневая индустрия срубного поселения Степановка и Картамышского археологического комплекса в Донбассе / А.В. Колесник, Ю.М. Бровендер // ДАЗ. – 2009-2010. – № 13/14. – Донецк: ДонНУ, 2010. – С. 91-97.

94. Коробкова Г.Ф. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура) / Г.Ф. Коробкова, О.Г. Шапошникова. – СПб.: Европейский Дом, 2005. – 316 с.

95. Косиков В.А. К вопросу об уровне развития бронзолитейного производства у племен срубной культуры (на материалах Ильичевского поселения) / В.А. Косиков // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 75.

96. Кравец Д.П. К вопросу о металлургии донецкой катакомбной культуры / Д.П. Кравец, С.И. Татаринов // Северо-Восточное Приазовье в

системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Материалы международн. конф. – Часть первая. – Донецк, 1996. – С. 51-54.

97. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О.А. Кривцова-Гракова // МИА. – № 46. – 1955. – 167 с.

98. Кубышев А.И. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черно-морской зоны (к постановке проблемы) / А.И. Кубышев, А.Л. Нечитайло // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 5-21.

99. Кубышев А.И. Новые комплексы ремесленников эпохи бронзы из Нижнего Поднепровья / А.И. Кубышев, А.Л. Нечитайло // Хозяйство древнего населения Украины. – Часть 2. – Ремесла и промыслы древнего населения Украины. – К., 1995. – С. 229-242.

100. Кубышев А.И. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры) / А.И. Кубышев, И.Т. Черняков // СА, 1985. – № 1. – С. 39-54.

101. Кузнецов П.Ф. Новые исследования рудных проявлений в лесостепном Заволжье / П.Ф. Кузнецов, Д.Л. Петерсон, О.Д. Мачалов // ПГА: Матеріали II-го міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 113-118.

102. Кузнецов П.Ф. Поиск следов горнорудного дела эпохи поздней бронзы в Среднем Поволжье (археологические работы в неисследованных районах Самарской области) / П.Ф. Кузнецов, О.Д. Мочалов, Д. Петерсон, Л.Н. Попова, А.П. Семенова, Д.В. Кормилицын // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т. 7. – Самара, 2005а. – С. 332-343.

103. Кузнецова Э.Ф. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана / Э.Ф. Кузнецова, Т.М. Тепловодская. – Алматы, 1994. – 207 с.

104. Кузьминых С.В. Металлообработка срубных племен Закамья / С.В. Кузьминых // Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой. – Казань, 1981. – С. 41-70.

105. Кузьминых С.В. Металл, шлак и литейные формы на Горном / С.В. Кузьминых // Древнейшие этапы горного дела в Северной Евразии: Каргалинский комплекс: Материалы Каргалинского международн. полевого симпозиума. – М., 2002. – С. 20-21.

106. Кузьминых С.В. Металл и металлические изделия / С.В. Кузьминых // Каргалы. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 76-100.

107. Кузьминых С.В. Шлак / С.В. Кузьминых // Каргалы. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004а. – С. 101-105.
108. Кузьминых С.В. Литейные формы / С.В. Кузьминых // Каргалы. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004б. – С. 134-156.
109. Куштан Д.П. Трансевразийский «оловянный» путь эпохи поздней бронзы / Д.П. Куштан // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: Материалы круглого стола. – СПб., 2011. – С. 19-21.
110. Леваковский И. Заметки об ископаемых медных изделиях, найденных в Бахутском и Славяносербском уездах / И. Леваковский // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в Екатеринославе // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. XVI. – 1905. – С. 578-580.
111. Лесков А.М. О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы / А.М. Лесков. – К.: Наук. думка, 1967. – С.143-184.
112. Литвиненко Р.А. Памятники Северского Донца в системе доно-донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы / Р.А. Литвиненко // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. и материалы конф. – Воронеж, 1996. – С. 17-20.
113. Литвиненко Р.А. Погребения КМК с производственным инвентарем / Р.А. Литвиненко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности культуры многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998а. – С. 97-105.
114. Литвиненко Р.О. До питання про експлуатацію Донецьких рудників населенням бабинської культури (постанова проблеми) / Р.О. Литвиненко // ПГА: Матеріали I-го Картамиського міжнародного польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДГМІ, 2003. – С. 44-47.
115. Литвиненко Р.О. До проблеми металовиробництва культури Бабине / Р.О. Литвиненко // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародного польового археолог. семінару. – Алчевск ДонДТУ, 2005. – С. 119-125.
116. Литвиненко Р.О. Обставини і чинники бабинської культурогенези / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького університету. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 2007. – № 1-2. – С. 109-116.
117. Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине / Р.О. Литвиненко // Матеріали досліджень археологічної спадщини України. – № 9. – Луганськ: СНУ, 2009б. – С. 44-89.

118. Литвиненко Р.О. Металовиробництво племен Дніпро-Донської бабинської культури / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького Національного університету. – Серія Б. – Гуманітарні науки. – Вип. 2. – 2011. – С. 164-175.
119. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976. – 191 с.
120. Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии. – Изд. 2-ое доп. / В.М. Массон. – Самара: СамГПУ, 1996. – 102 с.
121. Матвеева Г.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования) / Г.И. Матвеева, Ю.И. Колев, А.И. Королев // Вопросы археологии Урала и Поволжья. – № 2. – Самара, 2004. – С. 69-88.
122. Молодин В.И. К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах Евразийской степи и лесостепи / В.И. Молодин, А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 7-9.
123. Нечитайло А.Л. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы / А.Л. Нечитайло. – К.: Наук. думка, 1991. – 116 с.
124. Нечитайло А.Л. Об одном из горно-металлургических центров катакомбной культурно-исторической общности / А.Л. Нечитайло // Пастушеские скотоводы восточно-европейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). – Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 19. – Воронеж, 2005. – С. 74-93.
125. Нечитайло А.Л. К характеристике горно-металлургического производства Донбасса (эпоха средней бронзы) / А.Л. Нечитайло // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск: ДонДТУ, 2005а. – С. 113-124.
126. Нечитайло А.Л. Некоторые вопросы изучения Донецкого горно-металлурги-ческого центра / А.Л. Нечитайло // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II-ої Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею. – Луганськ, 2005б. – С. 88-90.
127. Нечитайло А.Л. Металлообрабатывающий комплекс поселения Серебрянское / А.Л. Нечитайло, С.Н. Санжаров // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – № 1.– Луганск: СНУ, 2003. – С. 226-237.
128. Нікітенко І.С. Про матеріал кам'яних знарядь Картамиського археологічного мікрорайону, виготовлених з привізної сировини / І.С. Нікітенко

// ПГА: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 100-111.

129. Нікітенко І.С. До питання про виділення каменедобувної гірничої провінції доби бронзи у зоні розповсюдження центральних та східних блоків Українського щита / І.С. Нікітенко // ПГА: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011а. – С. 80-88.

130. Носов А.А. Открытие медных руд с древнейшими разработками в Бахмутском уезде / А.А. Носов // Горный журнал. – Спб., 1865.

131. Носов А.А. Открытие медных руд с древнейшими разработками в Екатеринославской губернии / А.А. Носов // Горный журнал. – Спб., 1868. – С. 255-271.

132. Обыденнов М.Ф. Проблемы производственной специализации населения позднего бронзового века на Урале / М.Ф. Обыденнов // Культуры древних народов степной Евразии и феномен протогородской цивилизации Южного Урала: Материалы 3-й международн. конф. «Россия и Восток: проблемы взаимодействия». – Ч. V. – Кн. I. – Челябинск, 1995. – С. 136-143.

133. Ольговский С.Я. О цветной металлообработке у племен ямной культуры / С.Я. Ольговский // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 135-140.

134. Отрощенко В.В. Культури зрубної спільноти та гірничо-металургійні центри / В.В. Отрощенко // ПГА: Матеріали I-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДГМІ, 2003а. – С. 47-51.

135. Отрощенко В.В. Тенденції розвитку господарчих систем доби пізньої бронзи на теренах України / В.В. Отрощенко // Nomadizm a pastoralizm w miedzyrzeczu Wisly I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brazu). – Poznan, 2004. – S. 215-221.

136. Отрощенко В.В. Культурно-господарча ситуація на півдні Східної Європи в 1600-1200 роках до н.е. / В.В. Отрощенко // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск: ДонГТУ, 2005. – С. 94-101.

137. Отрощенко В.В. Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми) / В.В. Отрощенко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II-ї Луганської міжнародн. історико-археолог. конференції. – Луганськ, 2005а. – С. 36-38.

138. Отрощенко В.В. Епоха енеоліту – бронзи / В.В. Отрощенко // Археологія України. Курс лекцій. / За ред. проф. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005б. – С. 106-202.
139. Отрощенко В.В. До генези бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрощенко // ПГА: Матеріали III-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2006. – С. 18-30.
140. Отрощенко В.В. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільноти / В.В. Отрощенко // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн.польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007а. – С. 40-52.
141. Отрощенко В.В. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрощенко // ПГА: Матеріали VII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2009. – С. 114-126.
142. Отрощенко В.В. До причини та часу припинення розробок міднорудних покладів Донбасу за доби бронзи / В.В. Отрощенко // ПГА: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевск: ДонДТУ, 2011. – С. 123-134.
143. Панковський В.Б. Деякі результати технологічного та функціонального аналізу кістяних знарядь Червоного Озера I / В.Б. Панковський // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 189-192.
144. Панковський В.Б. До проблеми кістяної індустрії тшинецького культурного кола (Малополовецьке-3) / В.Б. Панковський // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К. – Фастів, 2005а. – С. 120-142.
145. Панковский В.Б. Новые данные о костяной индустрии тшинецкого культурного круга / В.Б. Панковский // Археологічні пам'ятки Фастівщини. – Матеріали та дослідження: До 75-річчя Н.М. Кравченко. – Прес-музей № 26-27. – Фастів, 2010. – С. 42-50.
146. Петрунь В.Ф. Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи бронзы Северного Причерноморья / В.Ф. Петрунь // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 185-194.

147. Писларий И.А. Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины / И.А. Писларий // Хозяйство древнего населения Украины. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 196-210.

148. Проблеми гірничої археології: Матеріали I-го Картамиського міжнародн. польового археолог семінару (с. Новозванівка, 7-8 серпня 2002 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДГМІ, 2003. – 110 с.

149. Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 21-25 липня 2003 р.) / За заг. ред. П.П. Толочка, В.М. Дорофєєва. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – 335 с.

150. Проблеми гірничої археології: Матеріали III-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 15 липня 2004 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДонДТУ, 2006. – 52 с.

151. Проблеми гірничої археології: Матеріали IV-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 15 липня 2004 р.) // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела / Под. общ. ред. Г.И. Гайка. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005а. – С. 94-187.

152. Проблеми гірничої археології: Матеріали V-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 15-16 липня 2006 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – 100 с.

153. Проблеми гірничої археології: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 17 липня 2007 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007а. – 95 с.

154. Проблеми гірничої археології: Матеріали VII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 15-16 липня 2008 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДонДТУ, 2009. – 133 с.

155. Проблеми гірничої археології: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 15-16 липня 2009 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – 186 с.

156. Проблеми гірничої археології: Матеріали IX-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару (с. Новозванівка, 15-16 липня 2010 р.) / За заг. ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – 129 с.

157. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. – Кн. 1 / А.Д. Пряхин. – Воронеж: ВГУ, 1993. – 108 с.

158. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степи и лесостепь в эпоху бронзы (некоторые итоги и перспективы исследований) / А.Д. Пряхин // Эпоха бронзы

Доно-Донецкого региона: Материалы укр. - рос. полевого археолог. семинара. – Луганск, 1995. – С. 6-10.

159. Пряхин А.Д. К выделению Доно-Донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы / А.Д. Пряхин // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. конф. – Харьков, 1995а. – С. 34-35.

160. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы / А.Д. Пряхин. – Кн. 2. – Воронеж: ВГУ, 1996. – 176 с.

161. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая производственная зона эпохи бронзы (к изучению металлургии эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи): Актовая речь на расширенном заседании ученого совета Донбасского горно-металлургического института, октябрь 2002г. / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали І-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2003. – С. 88-97.

162. Пряхин А.Д. К оценке нового этапа в изучении производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали ІІІ-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2006а. – С. 7-12.

163. Пряхин А.Д. Производственная деятельность в эпоху бронзы на пространствах Доно-Донецкого региона (современный этап изучения) / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали V-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 19-26.

164. Пряхин А.Д. К изучению металла и производственной деятельности в эпоху бронзы на пространствах Евразийской лесостепи и смежных территориях степной зоны на современном этапе археологии / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007а. – С. 12-18.

165. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения (вторая половина XIX - начало 90-х гг. XX в.). – Кн.1 / А.Д. Пряхин. – Воронеж: ВГУ, 2008. – 257 с.

166. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения (современный этап). – Кн. 2 / А.Д. Пряхин.

167. – Воронеж: ВГУ, 2010. – 296 с.

168. Пряхин А.Д. Научное сотрудничество в области изучения эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи Воронежского госуниверситета с Институтом археологии НАНУ и с университетами Украины / А.Д. Пряхин //

ПГА: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 5-18.

169. Пряхин А.Д. Поселение эпохи бронзы Капитаново II / А.Д. Пряхин, В.В. Отрощенко, В.И. Беседин, Ю.М. Бровендер. – Воронеж, 2000. – 50 с.

170. Пряхин А.Д. Глиняные литейные формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Поселения срубной общности. – Воронеж: ВГУ, 1989. – С. 39-80.

171. Пряхин А.Д. Плавильные чаши с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков Донской лесостепной срубной культуры / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Археология Доно-Волжского бассейна. – Воронеж, 1993. – С. 52-71.

172. Пряхин А.Д. История изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов, В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер // Из истории отечественной археологии. – Вып. 1. – Воронеж: ВГУ, 2008. – С. 187-204.

173. Пустовалов С.Ж. Анализ радиоуглеродных дат из погребений ямной и катакомбной общностей, опубликованных в *Baltic-Pontic-Studies*. – № 07 (1999) / С.Ж. Пустовалов // *Vita Anticva*. – 2003. – № 5-6. – С. 45-59.

174. Пустовалов С.Ж. Донбасс: металлургия и металлообработка ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья / С.Ж. Пустовалов // ПГА: Матеріали III-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2006. – С. 4-7.

175. Рассмакин Ю.Я. Господарство та побут скотарів / Ю.Я. Рассмакин // *Давня історія України*. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 317-337.

176. Ровира С. Металлургия меди: изучение технологии / С. Ровира // *Каргалы*. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 106-133.

177. Ровира С. Технология выплавки меди в эпоху поздней бронзы в Каргалах (Оренбург, Россия). Экспериментальная плавка в Горном / С. Ровира // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 203-206.

178. Ровира С. Эксперименты о выплавке меди на Каргалах архаическим способом / С. Ровира, Ж. Апп // *Каргалы*. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 298-301.

179. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы // Н.В. Рындина. – М., 1971. – 141 с.

180. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите – энеолите) / Н.В. Рындина. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 288 с.

181. Рындина Н.В. Медные находки Хвалынского I могильника (итоги технологического исследования) / Н.В. Рындина // Хвалыньские энеолитические могильники и хвалыньская энеолитическая культура. Исследования материалов / Н.В. Рындина. – Самара: «Поволжье», 2010. – С. 234-257.

182. Рындина Н.В. Результаты технологического исследования металлических изделий Мосоловского поселения / Н.В. Рындина, А.Д. Дегтярева // Поселения срубной общности. – Воронеж, 1989. – С. 14-39.

183. Рындина Н.В. Энеолит и бронзовый век / Н.В. Рындина, А.Д. Дегтярева. – М., 2002. – 225 с.

184. Саврасов А.С. Металлообрабатывающий цикл в металлургическом производстве населения донской лесостепной срубной культуры / А.С. Саврасов // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. и материалы конф. – Воронеж, 1991. – С. 38-40.

185. Саврасов А.С. Приложение. Экспериментальное изучение технологии металло-обрабатывающего производства / А.С. Саврасов // Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. – Книга вторая. – Воронеж: ВГУ, 1996. – С. 135-158.

186. Саврасов А.С. Организация производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности (металлообработка и металлургия) / А.С. Саврасов // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: Материалы междунар. научн. конф. – Воронеж, 2000. – С. 104-110.

187. Саврасов А.С. Сопла эпохи бронзы Евразии – источник для реконструкции технологии металлопроизводства / А.С. Саврасов // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 261-266.

188. Саврасов А. С. Эксперименты по выплавке меди 2001 – 2002 гг. (по археологическим свидетельствам Картамышя) / А.С. Саврасов // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск: ДонДТУ, 2005а. – С. 163 – 175.

189. Саврасов А.С. К оценке нового этапа в изучении металлопроизводства катакомбной культурно-исторической общности / А.С. Саврасов // Эпоха металла Восточной Европы (история исследования,

публикации): Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 20. – Воронеж: ВГУ, 2006. – С. 97-107.

190. Саврасов А.С. Экспериментальные работы по обогащению медной руды на Картамыше / А.С. Саврасов // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 80-85.

191. Саврасов А.С. Металлопроизводство срубной археологической общности (современные направления и тенденции) / А.С. Саврасов // Археология восточно-европейской лесостепи. – № 1. – Воронеж: ВГУ, 2009. – С. 124-138.

192. Саврасов А.С. Основные направления изучения металлопроизводства восточного ареала катакомбной культурно-исторической общности на современном этапе / А.С. Саврасов // ПГА: Матеріали VII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2009а. – С. 26-36.

193. Саврасов А.С. Практика и перспективы экспериментальных исследований металлопроизводства эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи (срубная археологическая общность) / А.С. Саврасов // Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век. – Ульяновск, 2013. – С. 121-126.

194. Саврасов А.С. Структурные составляющие профессиональной дифференциации в металлообработке эпохи бронзы восточноевропейской степи-лесостепи (в связи с развитием производства втульчатых топоров) / А.С. Саврасов // ПГА: Матеріали IX-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013а. – С. 63-74.

195. Саврасов А. С. Исследование химического и фазового состава медной руды и медесодержащих шлаков эпохи бронзы из района Восточной Украины / А.С. Саврасов, В.М. Кашкаров, Г.О. Владимиров, В.А. Терехов, Н.А. Румянцева // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевск, 2005. – С. 268-271.

196. Саврасов А.С. Научный вклад Г.В. Подгаецкого в изучение металлургии и металлообработки срубной культурно-исторической общности / А.С. Саврасов, Н.А. Чугунова // Доно-Донецкий регион в сисиеме древностей восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. и материалы научн. конф. – Воронеж, 1996. – С. 73-75.

197. Сайко Э.В. Специализированные производства в развитии обществ раннеземледельческих культур / Э.В. Сайко. – М.: Наука, 1990. – 166 с.

198. Сайко Э.В. Становление керамического и металлообрабатывающего производства // Становление производства в эпоху энеолита и бронзы / Э.В. Сайко, Н.Н. Терехова. – М.: Наука, 1981. – С. 72-122.
199. Сальников К.В. К вопросу о древней металлургии Зауралья / К.В. Сальников // КСИИМК, 1949. – Вып. 29. – С. 92-96.
200. Сальников К.В. К истории древней металлургии на Южном Урале / К.В. Сальников // Археология и этнография Башкирии. – Т.1. – Уфа, 1962. – С. 62-74.
201. Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы / С.Н. Санжаров. – Луганск, 2010. – 488 с.
202. Свистова Е.Б. Проблема выделения Доно-Донецкого центра металлургии и металлообработки эпохи бронзы (к историографии вопроса) / Е.Б. Свистова // Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета: Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 10. – Воронеж: ВГУ, 1997. – С. 74-80.
203. Свистова Е.Б. Древняя металлургия и металлообработка Доно-Донецкого региона (исследования Воронежского университета) / Е.Б. Свистова // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 4-го укр.-рос. польового археолог. семінару. – К. – Вороніж, 1998. – С. 69-72.
204. Свистова Е.Б. Металлургия и металлообработка эпохи средней и поздней бронзы Доно-Донецкого региона в исследованиях ученых Воронежского госуниверситета / Е.Б. Свистова // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы: Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 11. – Воронеж: ВГУ, 1998а. – С. 128-135.
205. Свистова Е.Б. Погребения с кузнечным инвентарем доно-волжской абашевской и раннего этапа донской лесостепной срубной культуры (история изучения и осмысления) / Е.Б. Свистова // Археология Черноземного центра России: история исследований, историография: Материалы регион. научн. конф. – Воронеж: ВГУ, 1999. – С. 55-57
206. Свистова Е.Б. Исследования поселений со свидетельствами металлургии и металлообработки срубной культурно-исторической общности Подонья (историография вопроса) / Е.Б. Свистова // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи: Материалы международн. научн. конф. – Воронеж, 2000. – С. 167-172.

207. Свистова Е.Б. Преемственность производственных традиций населения доно-волжской абашевской и донской лесостепной срубной культур (к истории вопроса) / Е.Б. Свистова // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи: Материалы междунаро. конф. – Воронеж: ВГУ, 2000а. – С. 156-159.

208. Свистова Е.Б. Березанская С.С. и изучение металлургии и металлообработки населения срубной культурно-исторической общности Доно-Донецкого региона / Е.Б. Свистова // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 5-го укр. - рос. польового археолог. семінару. – К. – Вороніж, 2001. – С. 105-107.

209. Свистова Е.Б. История изучения древних рудников Донецкого кряжа / Е.Б. Свистова // Археология в российских университетах: Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 16. – Воронеж: ВГУ, 2002. – С. 71-75.

210. Семенов С.А. Экспериментальный метод изучения первобытной техники / С.А. Семенов // Археология и естественные науки. – М., 1965. – С. 216-222.

211. Семенов С.А. Каменные орудия эпохи ранних металлов / С.А. Семенов // СА. – № 2. – 1969. – С. 3-14.

212. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы / С.И. Татаринов. – Артемовск, 1993. – 153 с.

213. Татаринов С.И. Жилище бронзового века на Клиновском медном руднике в Донбассе / С.И. Татаринов // Археологический альманах. – № 10. – Донецк, 2001. – С. 209-214.

214. Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги / С.И. Татаринов. – Славянск: Печатный двор, 2003. – 131

215. Тихонов Б.Г. Металлургия лесостепных племен междуречья Волги и Дона / Б.Г. Тихонов // Проблемы советской археологии. – М.: Наука, 1978. – С. 86-93.

216. Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 г. и перспективы исследований) / Под ред. Ю.М. Бровендера. – Алчевск, 2002. – 76 с.

217. Усачук А.Н. Коллекция костяных изделий Степановского поселения / А.Н. Усачук // Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже. – Алчевск: ДонДТУ, 2012. – С. 140-156.

218. Усачук А.Н. Древнейшие псалии (изготовление и использование) / А.Н. Усачук. – К. – Донецк, 2013. – 304 с.
219. Усачук А.Н. Изделия из кости поселения поздней бронзы у с. Лиман / А.Н. Усачук, Ю.М. Бровендер // Древние культуры Подонцовья. – Луганск, 1993. – С. 175-186.
220. Усачук А.Н. Трасологический анализ некоторых костяных изделий поселения Капитаново-I / А.Н. Усачук, Ю.М. Бровендер // ДАС. – № 11. – Донецк, 2004. – С. 96-104.
221. Федоровский А.С. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне / А.С. Федоровский // Воронежский историко-архивный вестник. – Воронеж, 1921. – Вып. 2. – С. 18-30.
222. Цвейбель Д.С. Древние кремневые выработки у с. Широкое в Донбассе / Д.С. Цвейбель // СА. – № 1. – 1979. – С. 227-232.
223. Черных Е.Н. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы / Е.Н. Черных // Археология и естественные науки / Под общ. ред. Б.А. Колчина. – М.: Наука, 1965. – С. 96-110.
224. Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1966. – 142 с.
225. Черных Е.Н. Обследование медных рудников Донбасса / Е.Н. Черных // АО, 1969. – М.: Наука, 1970а. – С. 293.
226. Черных Е.Н. Металл - человек - время / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1972. – 208 с.
227. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР // Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
228. Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е.Н. Черных // СА. – № 4. – 1978. – С. 53-82.
229. Черных Е.Н. Древнейшее золото в циркумпонтийском ареале (V - III тыс. до н.э.) / Е.Н. Черных // Археология и социальный прогресс: Материалы конф. – Вып. 2. – М., 1991. – С. 3-17.
230. Черных Е.Н. Древний металл и символы / Е.Н. Черных // СА. – № 1. – 1991а. – С. 162-166.
231. Черных Е.Н. Каргалы. Забытый мир / Е.Н. Черных. – М.: Nox, 1997. – 176 с.

232. Черных Е.Н. Поселок Горный позднего бронзового века / Е.Н. Черных // Черных Е.Н., Лебедева Е.Ю., Журбин И.В., Лопес-Саец Х.А., Лопес-Гарсия П., Мартинес-Наваретте М.И.Н. Каргалы. – Том. I. – М.: Языки славянской культуры, 2002в. – С. 12-25.

233. Черных Е.Н. Абсолютная хронология позднебронзовых слоев Горного / Е.Н. Черных // Черных Е.Н., Лебедева Е.Ю., Журбин И.В., Лопес-Саец Х.А., Лопес-Гарсия П., Мартинес-Наваретте М.И.Н. Каргалы. – Том. II. – М.: Языки славянской культуры, 2002г. – С. 125-127.

234. Черных Е.Н. Технология разведок и горных выработок в бронзовом веке на Каргалах / Е.Н. Черных // Каргалы. – Том III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 249-264.

235. Черных Е.Н. Каргалы. – Том V / Е.Н. Черных. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – 200 с.

236. Черных Е.Н. Медь из Хвалынских могильников и ее параллели (по данным спектроаналитических исследований) / Е.Н. Черных // Хвалынские энеолитические могильники и хвалынская энеолитическая культура: исследования материалов / Составитель и научный редактор С.А. Агапов. – Самара: «Поволжье», 2010. – С. 219-233.

237. Черных Е.Н. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология / Е.Н. Черных, Л.И. Авилова, Л.Б. Орловская. – М., 2000. – 95 с.

238. Черных Е.Н. Каменные изделия: молотки, наковальни, рудотерки / Е.Н. Черных, Д.В. Вальков // Каргалы. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 155-181.

239. Черных Е.Н. Металл Мосоловского поселения (по данным спектрального анализа) / Е.Н. Черных, С.В. Кузьминых // Поселения срубной общности. – Воронеж: ВГУ, 1989. – С. 5-14.

240. Черных Е.Н. Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен) / Е.Н. Черных, С.В. Кузьминых. – М.: Наука, 1989а. – 320 с.

241. Черних Л.А. Проблема изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект) / Л.А. Черних // Дис. ...канд. ист. наук. – К., 1997в. – 608 с.

242. Черных Л.А. Проблемы изучения металлопроизводства степных культур Украины (эпоха энеолита – средней бронзы) / Л.А. Черных // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 240-242.

243. Черных Л.А. О возможности использования меднорудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы / Л.А. Черных // ПГА: Матеріали II-го міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 293-302.

244. Черных Л.А. О производственной специфике плавильных емкостей эпохи средней бронзы (по материалам степных культур Северного Причерноморья) / Л.А. Черных // Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век. – Ульяновск: Обл. типография «Печатный двор», 2013а. – С. 169-179.

245. Черных Л.А. Погребение литейщика катакомбной культуры у с. Васильевка / Л.А. Черных, А.Г. Плешивенко // Хозяйство древнего населения Украины: ремесла и промыслы древнего населения Украины. – Часть 2. – К., 1995. – С. 243-257.

246. Черных Л.А. К вопросу о выделении очагов металлопроизводства энеолита – ранней бронзы в Северном Причерноморье / Л.А. Черных, А.В. Николова // ПГА: Матеріали I-го міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДГМІ, 2003. – С. 37-43.

247. Черняков И.Т. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье / И.Т. Черняков // Записки Одесского археологического общества. – Вып. 2. – 1967. – С. 23-37.

248. Черняков И.Т. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы / И.Т. Черняков // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967а. – С. 179-184.

249. Шапошникова О.Г. До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури / О.Г. Шапошникова // Археологія. – № 1. – 1971. – С. 22-26.

250. Шарафутдінова І.М. Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї / І.М. Шарафутдінова // Археологія. – Вип. 49. – 1985. – С. 63-75.

251. Шилов В.П. О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье / В.П. Шилов // МИА. – № 60. – М., 1959. – С. 11-58.

252. Шилов В.П. Погребение литейщика катакомбной культуры в Нижнем Поволжье / В.П. Шилов // КСИА. – Вып. 106. – М.: Наука, 1966. – С.88-92.

253. Шкурский Е.Ф. Разработка медистых песчаников Картамышской свиты P₁krt (Q) на территории Донецкого горно-металлургического центра

эпохи поздней бронзы / Е.Ф. Шкурский // ПГА: Матеріали І-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2003а. – С. 51-57.

254. Шубин Ю.П. О значении изучения вещественного состава металлургических шлаков древнего медеплавильного производства / Ю.П. Шубин // ПГА: Матеріали ІХ-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 108-111.

255. Шубин Ю.П. Геологические методы в археологических исследованиях / Ю.П. Шубин // ПГА: Матеріали ІХ-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011а. – С. 111-114.

256. Шубин Ю.П. Некоторые аспекты изучения вещественного состава продуктов металлургического производства эпохи поздней бронзы / Ю.П. Шубин, Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали ІХ-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 114-120.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.gumer.info> - Бібліотека Гумер - гуманітарні науки.
2. http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=93&Itemid=171 – Журнал «Археологія».
3. <http://www.nbuv.gov.ua/> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
4. <http://moodle.snu.edu.ua/> - Система дистанційного навчання СНУ ім. В. Даля
5. <http://moodlesti.snu.edu.ua/> - Сайт №2 системи дистанційного навчання СНУ ім. В. Даля

Список скорочень

АО – Археологические открытия (г. Москва)

ДАЗ – Донецький археологічний збірник (м. Донецьк)

КСИА – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
(г. Москва)

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (г. Москва)

ПГА – Проблеми гірничої археології (м. Алчевськ, Луганська обл.)

СА – Советская археология (г. Москва)